

פרופ' חיים סעדון

זהות, תרבות ולאומיות יהודית בצפון אפריקה

כמרכז ההוראה של הקורס "יהודי צפון אפריקה במאות ה-19 וה-20" נתקלתי בצמא אדיר של הסטודנטים, חלקם הגדול מורים, ללמוד עוד ועוד על נושא הקורס. לאור העובדה שזה עיסוקי המחקרי ולאור התפתחות המחקר בתחומים מגוונים ומעניינים מאוד וכדי לסייע לסטודנטים החלטתי להציע קורס על תולדות היהודים בחבל ארץ זה בעת החדשה במטרה לאפשר לסטודנטים ללמוד את הנושא על בסיס היסטורי מעודכן, אמין, מדויק ככל האפשר ובתקווה שיעורר את סקרנותם.

גם ללא החלטה הזו התחום מתפתח בעשור האחרון כתוצאה ממחקריהם של חוקרים וחוקרות בתחום.

מאז ייסודה פעלה האוניברסיטה הפתוחה להוראה ולמחקר של נושא זה. פרופ' ירון צור, ראש צוות הפיתוח של כתיבת הקורס "יהודים בעידן של תמורות", שילב בו יחידה אחת, אומנם קצרה מאוד, שעוסקת בתהליך המודרניזציה של יהדות תוניסיה ומבוססת על הספר **נציב המלח** מאת הסופר היהודי התוניסאי אלבר ממי. זה היה נכון וטוב לזמנו. התפיסה הייתה שביטויי התמורות בעולם היהודי התרחשו בו זמנית, אם כי בעוצמה שונה, בקהילות ישראל, והקהילות היהודיות בארצות האסלאם הן חלק מהפסיפס היהודי הרחב הזה. אלבר ממי היטיב לתאר את תהליכי התמורה האלה.

קורס בסיסי זה לווה במספר קורסי המשך מתקדמים הממוקדים יותר בארצות ואזורי מפתח, כמו גרמניה, צרפת ומזרח אירופה, והם כונו: "תמורות בחיי היהודים". אחד מהם נקרא "תמורות בחיי היהודים בצפון אפריקה". קורסים אלה התבססו על מאמרים

תחילת שנות השבעים של המאה הקודמת

התקיימו דיונים בוועדת החינוך של הכנסת ובמסגרות שונות, באשר לשילוב הנושא "מורשת יהדות ספרד והמזרח" במערכת החינוך ובמסגרות שונות. בדיונים עלו רעיונות רבים וטובים, נאמרו דברי טעם, ונדמה כי הייתה הסכמה באשר לצורך בהיערכות אחרת ושונה של מדינת ישראל ושל החברה הישראלית, כדי להכיר את המורשת הזו ולהנחיל אותה. הייתה הסכמה באשר לצורך בפעולה משותפת בתחומים מגוונים ובמסגרות שונות. בשנת 2016 מינה שר החינוך דאז, נפתלי בנט, את המשורר ארז ביטון לעמוד בראש ועדה שמטרתה הייתה לבדוק מחדש מה נעשה לאחר שנות דור של ניסיונות ליישם את ההמלצות שהתגבשו בשנות השמונים והתשעים של המאה הקודמת. רוב ההמלצות של ועדת ביטון לא יושמו, אך אין זה אומר כי נושא מורשת יהדות ספרד והמזרח לא התפתח, נהפוך הוא. לשיאו הגיע תהליך זה בהחלטה של המועצה להשכלה גבוהה ב־22 בפברואר 2022 להכיר בלימודי יהדות ספרד והמזרח כתחום לימוד אקדמי עצמאי. החלטת המל"ג תבחן במבחן המעשה אך

מ

יהודי צפון אפריקה
בעת החדשה

שנות המפנה
ממיעוט מודר
למיעוט מועדף

חיים סעדון
פול סבאג

יהודי צפון אפריקה
בעת החדשה

שנות ההתבססות
מודרנה ופורמזום

יוסף שיטריט
הגר' הלל
חיים סעדון

יהודי צפון אפריקה
בעת החדשה

שנות ההכרעה
לאומיות
ומלחמת העולם השנייה

חיים סעדון

את לימודיו בצרפת. בשנת 1960 פרסם בצרפתית את מחקרו הראשון והחשוב על יהודי צפון אפריקה. למחקרו זה קרא: "הצעידה אל עבר המערב". מאז ועד פטירתו ב-2007 פרסם מהדורות מעודכנות של הספר ואף שינה את שמו, בהתאם להתפתחות המחקר והתובנות בנושא. ספרו המפורסם יותר בעברית נקרא **קורות היהודים בצפון אפריקה** שפורסם בעם עובד ב-1975.

בשנת 1965 פרסם חיים זאב הירשברג שני כרכים של **תולדות היהודים באפריקה הצפונית**. ההבדל בין שני החוקרים האלה בולט לעין: בעוד הירשברג הסתמך על כתבי יד, מסמכים וספרות רבנית, וספרו משקף את מה שהצליח לחשוף עד אז, הרי ששוראקי הסתמך על מקורות צרפתיים רשמיים ושאף לשוב ולעדכן את ספרו. הירשברג נסע ב-1956 לצפון אפריקה להכיר אותה, להפגש עם יהודיה ועם ראשי הקהילות היהודיות. עיתוי הנסיעה היה ממש ערב סיום הנוכחות היהודית בחבל ארץ זה. את רשמיו פרסם בספר **מארץ מבוא השמש**. אף שהשמש זורחת במזרח בחר הירשברג בשם

בסיסיים בנושא ועל הקהילה. במרוצת השנים, ועם התפתחות המחקר בנושא, שונו המאמרים בקורס זה וקובצו בדרכים אחרות, כדי להתאים את הנלמד להתפתחות המחקר. הקורס הנוכחי על יהודי צפון אפריקה בעת החדשה הוא ביטוי לתהליכים שהתרחשו במחקר בנושא במרוצת השנים. כך למשל, היחידה על יהודי תוניסיה בקורס "יהודים בעידן של תמורות" הומרה בתרגום פרקים מספרו של הסוציולוג היהודי התוניסאי, פול סבאג, על יהודי תוניסיה. אך בל נקדים את המאוחה. ונוסף לפסיפס הזה גם הקורס על יהודי תימן שפותח על ידי פרופ' בת-ציון עראקי קלורמן ומהווה ביטוי למורכבות הקיום היהודי גם בארצות האסלאם.

ראשון החוקרים שפרסם מחקר כולל על יהודי צפון אפריקה היה אנדרה שוראקי. הוא נולד בשנת 1917 בעין טמושנט, עיר במזרח אלג'יריה בואכה מרוקו. מהעיר הקטנה הזו נסע ללמוד משפטים בצרפת, הוסמך להיות עורך דין, וסולק ממשרתו בעקבות חוקי וישי. הוא הצטרף למחתרת הצרפתית, ולאחר המלחמה המשיך

עבודות סמינריוניות נכתבו על הנושא. תהליכים אלה דרבנו אותי לנסות לכתוב על תולדות היהודים בצפון אפריקה בעת החדשה, תוך ידיעה שזו תהיה נקודת ציון נוספת בתהליכי הכתיבה הכללית על יהודי צפון אפריקה. ידעתי שלא ניתן לכתוב על כל ההיבטים של הנושא ולפתח כל אחד מהם לעומק. המטרה הייתה להציע לסטודנטים מצע היסטורי אמין ומדויק ככל האפשר על תהליכי היסוד, לאפשר לסטודנטים למצות את סקרנותם, ולאלה שיהיו מעוניינים - להציע גם קורסים מתקדמים בנושא. הדילמה מה לכלול בקורס כזה היא מורכבת, ואינה פשוטה כלל. דיונים בוועדות המשנה של האוניברסיטה הביאו למיצוי הנושא, והתקבלה החלטה על התכנים שיכללו בקורס זה.

ההיסטוריה היהודית בצפון אפריקה היא היסטוריה שהסתיימה. כאלפיים שנים ויותר של קיום, של יצירה תרבותית מפותחת, של מורכבות יחסים עם הסביבה, של תרומה לכלכלת המדינות הגיעו לסיומם. כתיבת ההיסטוריה של תולדות היהודים באזור הזה לא הסתיימה - היא בעיצומה. ככל שהמחקר על תהליכי היסוד התפתח, כך הונחה תשתית טובה למחקרים מעמיקים בסוגיות שונות.

היהודים הצליחו להסתגל לחילופי השלטון ולהשתנות של החברה. הם התמזגו בחברה הברברית ושאו במנה יסודות קיום חדשים, כמו גם הציבו לה אתגרים. במאה השביעית דחקו השלטון והחברה הערביים את היהודים ואת הברברים והציבו יסודות קיום חדשים, כמו שפה, דת ותרבות. הסתגלות שלהם והסתגלותם לשינויים ביטאו את רצון הקיום שלהם. הקהילות היהודיות קלטו יהודים מגורשים מספרד ומהגרים יהודים מאיטליה. בכל התקופות האלה לא פסקה היצירה התרבותית העשירה שלהם. התקופה הקולוניאלית, שהחלה עם כיבושה של אלג'יריה בשנת 1830, הביאה בשורה חדשה, תקווה לעתיד טוב יותר, לקיום שוויוני יותר ולאפשרויות חברתיות, כלכליות ופוליטיות חדשות. היהודים התנתקו אט אט מהחברות הברברית והערבית, שאיתם חיו במאות השנים האחרונות, וחברו לתרבות שונה, לתפיסה פוליטית אחרת. התקופה הקולוניאלית אכן הביאה לשינויים משמעותיים בחיי היהודים, "משמעותיים" עד כדי כך שהיהודים לא מצאו עוד את

מענין זה לספרו. הספרים של שניהם חשובים מאוד. בשנות השמונים של המאה העשרים כתבו חוקרים חשובים, כמו מיכאל אביטבול, יוסף טובי, שלום בר אשר ואחרים, על ההיסטוריה של היהודים בארצות האסלאם. התפתחות הכתיבה ההיסטורית הכוללת על יהודי צפון אפריקה משקפת את התהליכים שהתרחשו בתחום של מורשת יהדות ספרד והמזרח ואת הגרסאות השונות של הקורס באוניברסיטה הפתוחה. במרוצת העשורים האחרונים הלכו והתרבו המחקרים הממוקדים בהיבטים מגוונים: במוסיקה, במחול, בשירה ופיוט, בערבית-יהודית, בחינוך, בעיתונות, בלימוד עברית, בדיון מעמיק בקהילה זו או אחרת ועוד. אלה וגם אלה שזורים מארג של אירועים, דמויות, חיי תרבות מפותחים והיסטוריה עשירה ומרתקת. ככל שכתובת ההיסטוריה מעמיקה, כך נחשפים רבדיה, וגובר הרצון להעמיק ולחשוף את נבכייה ולהבינם עוד. בעוד ההיסטוריה של יהודי צפון אפריקה הסתיימה, הרי שהמחקר על יהודי צפון אפריקה נמצא בעיצומו ובטוחני שבעוד עשור אחד או שניים יתבהר העושר של קהילות אלה.

צמא למידע שקשה להרוותו

במשך שנים הייתי מרכז ההוראה של הקורס "יהודי צפון אפריקה במאות ה-19 וה-20" (1031). החוויה הגדולה ביותר הייתה המפגש עם הסטודנטים, חלקם הגדול מורים. הצמא ללמוד את הנושא היה גדול. החומר מעולם לא הספיק להרוות את הצמא הזה. מאות

"היהודים הצליחו להסתגל לחילופי השלטון ולהשתנות של החברה. הם התמזגו בחברה הברברית ושאו בממנה יסודות קיום חדשים".

חיי תרבות
מפתחים והיסטוריה
עשירה ומרתקת.
פרופ' חיים סעדון

קומוניסט בעברו שקשר את גורלו בתוניסיה. לימים היגר לצרפת ותרם מחקרים חשובים מאוד על תוניסיה ועל יהודיה. לאחר מותו הועבר חלק מארכיונו ומספרייתו לאוניברסיטה בתוניס שבה החל את דרכו.

הכרך השני, **שנות ההתבססות: מודרנה ורפורמיזם**, מתמקד בשלושה נושאים. היחידה הראשונה עוסקת בהופעת השכלה בקהילות היהודיות ומשמעותה כאלטרנטיבה לזהות ולתרבות הצרפתיות. היחידה השנייה עוסקת במאבקים בחברה היהודית על זהותה ובמגמות התפתחותה הרצויות של יהדות מרוקו, ומציגה קהילה תוססת מבחינה חברתית ופוליטית. שתי היחידות האלה הן ביטוי לאופן שתהליכים היסטוריים בחברה היהודית באים לידי ביטוי בקהילות היהודיות בצפון אפריקה וביחד הם יוצרים את אחדות הקיום היהודי בעת החדשה. היחידה השלישית מציגה שינוי מסוג אחר, ומתמקדת ביחסים שבין יהודים למוסלמים בין שתי מלחמות העולם על רקע פתיחת המרחב הציבורי והפוליטי למאבקים על דמותה של תוניסיה והשפעת הסכסוך הערבי יהודי בארץ ישראל. יחידה זו מצביעה על חדירתם של אלמנטים חדשים למערכת היחסים בין יהודים למוסלמים, הפוליטיזציה של היחסים והסכסוך הערבי יהודי, ואלה נוספו על התפיסות המסורתיות של החברות המוסלמיות בדבר מקומם של היהודים בחברה. אין ביחידה הזו ביטוי לכלל מערכת היחסים, למורכבות ולמגוונות שלהם.

המשך בעמוד 51

מקומם באזור הזה. זו תמצית ההיסטוריה היהודית בצפון אפריקה. זו גם תמצית הדיון שלנו בשלושת הכרכים של קורס זה. אף שאנו דנים בחבל ארץ אחד, אין התהליכים האלה שונים מתהליכים שהתרחשו בחלקים אחרים של העולם היהודי. תפיסתנו היא כי יש לראות את כוליות ההיסטוריה היהודית, את התהליכים הדומים והמגוונים של כל קהילה על ייחודה, שהוא תוצאה של מאפייני קיום ייחודיים. חשוב היה לנו לא לנתק את ההיסטוריה היהודית בצפון אפריקה, כמו מארצות אסלאם אחרות, מההיסטוריה היהודית בכלל.

הקורס "יהודי צפון אפריקה במאות ה-19 וה-20" מתמודד, במעט האפשרי, עם דפוסי הקיום החדשים של היהודים; עם האתגרים המשפטיים, התרבותיים והפוליטיים של התקופה הקולוניאלית; ועם התהליכים שאפיינו את הקהילות היהודיות והשפיעו גם עליהן עד סיום הנוכחות היהודית בחבל ארץ זה. הקורס אינו מגולל את ההיסטוריה של יהודי צפון אפריקה אלא היבטים בחיי היהודים. היקפו של המחקר והידע על יהודי צפון אפריקה הקיימים היום אינם מאפשרים להרחיב את היריעה במסגרת ההיקף של קורס באוניברסיטה הפתוחה. תקוותי היא כי הסקרנות שתתעורר כתוצאה מלימוד הקורס תגביר את הרצון של הסטודנטים ללמוד ולהבין טוב יותר את תולדותיה של קהילה זו.

הכרך הראשון, **שנות המפנה: ממיעוט מודר למיעוט מועדף**, פותח את סדרת הספרים ביחידת מבוא העוסקת ביהודי צפון אפריקה בעת החדשה - הדרמה הקולוניאלית העוקבת אחר ההתפתחויות העיקריות בתקופה זו, לא בכל ההתפתחויות, לא בכל התחומים ולא באופן שווה בכל מדינה. חשוב היה לנו להציע תכנים בסיסיים וכלים לחשיבה על מגמות היסוד של ההתפתחות. כרכנו את יחידת המבוא עם יחידה נוספת המציגה את השינויים בחיי הקהילה היהודית בתוניסיה מאמצע שנות החמישים של המאה ה-19 ועד מלחמת העולם השנייה. בשונה מיחידת המבוא היא מציגה את ההיסטוריה באופן כרונולוגי ובמגוון רחב של נושאים.

כותב היחידה השנייה, פרופ' פול סבאג, הקים את המחלקה לסוציולוגיה באוניברסיטה של תוניס. הוא היה

עדיה מנדלסון-מעוז

פתוח, סגור, פתוח

האקלים התרבותי של ימינו מצייד אותנו בהבנה שבכל נרטיב חבויים נרטיבים אחרים. יוצרים אשר פעם תוארו במרכזה של צומת דרכים בספרות העברית יכולים להיראות לנו היום חשובים פחות. יוצרות שלא דובר בהן מתגלות כמקור השפעה והשראה מרכזי עבור כותבות וכותבים צעירים, וכך הופכות בן רגע לעמודי תווך באבולוציה של הספרות העברית. ההיסטוריוגרפיה משתנה ומתעצבת מול עינינו ללא הרף. ולכן, מה שנדרש הוא כפל מבט: להתבונן בספרות העברית דרך המסורת המחקרית, להכיר אותה ואת חשיבותה; ובה בעת לחשוב כיצד ניתן לערער על המובן מאליו, כיצד ניתן לגלות חיבורים חדשים ולהבין אחרת תהליכים היסטוריים.

ההצלחה שלנו בכל אלה לא תתבטא ביכולת השינון של הסטודנטים או בידע שלהם על יוצרים ועל יצירות. אנחנו שואפים לכך שהסטודנטיות והסטודנטים יכירו את היצירות, את היוצרים ואת החוקרים המרכזיים, ומתוך ההיכרות הזו יהיו מסוגלים לצייר אחרת את אותה רשת יצירתית מרתקת, למצוא מוקדים חדשים, להבין מקורות השפעה שלא היו מודעים להם, ולהבין כי תהליכי היסטוריוגרפיה אינם מתרחשים רק בעבר, אלא ממשיכים לבעבע ולהתעצב בכל מבט שלנו לאחור.

המשותף לספר **מרכז או שוליים** ולכרכי **תולדות הספרות העברית** הוא אפוא הרצון ללמד ספרות אחרת, ולפעול למען הקניית ידע רחב שבאמצעותו יהיה אפשר לקרוא מחדש ואחרת את הספרות שנכתבה מזמן, וגם את הספרות שנכתבת היום.

חיים סעדון

נציב המלח מתגבש

היחידה מצביעה רק על השינוי שחל בתקופה זו. שנות ההתבססות מלמדות על החיוניות הרבה של הקהילות היהודיות בצפון אפריקה, גם כאשר הן דנות בקהילה אחת, בתקופה אחת.

הכרך השלישי, **שנות ההכרעה: לאומיות ומלחמת העולם השנייה**, מבקש להעמיק במידת האפשר בשני נושאים שהיו במוקד השינוי של העת החדשה. האחד, הציונות כתגובה של היהודים לתהליכי המודרניזציה ולתהליכי השינוי שעוברים על העולם היהודי והציונות כאפיק ביטוי של זהות יהודית מודרנית; והשני, הציונות כאלטרנטיבה לחיים בצפון אפריקה. שתי המגמות השונות האלה התקיימו בו זמנית בציונות. הנושא השני מנסה להבין את אירועי מלחמת העולם השנייה בצפון אפריקה ואת השפעתם ארוכת הטווח על היהודים. מלחמת העולם השנייה הייתה בבחינת נקודת מפנה בחיי היהודים שכן מתקופה זו ואילך הלכה והתגברה המגמה של יהודים להגר מצפון אפריקה, אגב כמו מארצות אסלאם אחרות. רובם הגרו למדינת ישראל לאחר הקמתה. חלק אחר הגר לצרפת, לאיטליה, לקנדה, לדרום אמריקה ועוד. ערב מלחמת העולם השנייה היו הקהילות היהודיות בשיא עוצמן הדמוגרפית, הכלכלית, החברתית והפוליטית. והנה ראשיתו של סיום הנוכחות תרחש כאשר הקהילות האלה נמצאות בשיא כוחן. זו משמעותה של הדרמה הקולוניאלית.

כל אחת מיחידות הלימוד המופיעות בשלושת הכרכים מאירה את תולדות היהודים בצפון אפריקה, תורמת להבנה עמוקה יותר של תהליכי היסוד שעברו על היהודים באזור זה. ההיסטוריה של היהודים היא חלק מעבר מפואר ומרתק שהסתיים. התהליכים עדיין נלמדים ומתבהרים.